

O'SIMLIKLAR

Ishmo'minov B.B., Raximboyeva S.Sh.

Toshkent davlat pedagogika universiteti

[*ibobur.1991@mail.ru*](mailto:ibobur.1991@mail.ru)

Annotatsiya “Dorivor o‘simliklarni yetishtirish va qayta ishlash, ularning urug‘chiligini yo‘lga qo‘yishni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida” O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2020-yil 26-noyabrdagi PQ-4901-son qarorida Respublika hududlarida dorivor o‘simliklarni yetishtirish va qayta ishlashga doir ilmiy tadqiqotlarning yagona bazasini yaratish, xorijiy davlatlarning ilg‘or ilmiy ishlanmalarini o‘rganib borish, yetakchi ilmiy muassasalar bilan hamkorlik o‘rnatish hamda zamonaviy texnologiyalar, ilmiy ishlanmalarni respublikaga joriy etish va mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanishni kuchaytirish maqsadida bir qancha ustuvor vazifalar berilgan.

Аннотация О мерах по расширению объема научных исследований по выращиванию и переработке лекарственных растений, развитию их семеноводства» 2020 г. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4901 от 26 ноября о создании единой базы научных исследований по выращиванию и переработке лекарственных растений на территориях республики, изучению передовых научных разработок зарубежных стран, налаживанию сотрудничества с ведущими научными учреждениями и современными технологиями, поставлен ряд первоочередных задач в целях внедрения научных разработок в республику и усилить эффективное использование имеющихся возможностей.

Annotation On measures to expand the scope of scientific research on the cultivation and processing of medicinal plants, the development of their seed production" 2020 of the President of the Republic of Uzbekistan Decision No. PQ-4901 dated November 26, to create a single base of scientific research on the

cultivation and processing of medicinal plants in the territories of the Republic, to study the advanced scientific developments of foreign countries, to establish cooperation with leading scientific institutions and modern technologies, a number of priority tasks have been given in order to introduce scientific developments to the republic and to strengthen the effective use of existing opportunities.

Kalit soʻzlar: *vitamin, oʻsimlik, karotin, meva, gul, poya, dorivor, changchi, kasallik.*

Ключевые слова: *витамин, растение, каротин, фрукты, цветок, стебель, лекарственные, опылитель, болезнь.*

Keywords: *vitamin, plant, carotene, fruit, flower, stem, medicinal, pollinator, disease*

Ushbu qaror ijrosini taʼminlash maqsadida yurtimizda uchrovchi tarkidida A va K vitamin saqlovchi baʼzi dorivor oʻsimliklar haqida soʻz yuritiladi. Yurtimizda uchrovchi tarkidida A va K vitamin saqlovchi baʼzi dorivor oʻsimliklar haqida mavjud manbaalarga tayangan holda oʻrganishlar olib borildi.

(Tirnoqgul, makkajoʻxori, jagʻ-jagʻ, ittikanak oʻsimligi)

Oʻsimliklarda hayvonlar organizmida parchalanib, vitamin A ga aylanadigan birikmalar (provitamin A) — karotinlar saqlanadi. Karotinlar turi koʻp boʻlib, ular oʻzaro yaqin kimyoviy tuzilishga ega va karotinoidlar nomi bilan ataladi. Koʻpincha oʻsimliklarda fiziologik jihatdan oʻta faol boʻlgan karotin uchraydi.

1881 yiyada Vakenroder karotinni birinchi marta sabzidan ajratib olgan, 1906 yili Vilshetter karotinning kimyoviy tuzilishini aniqladi. Lekin hayvonlar organizmida vitamin A karotindan hosil boʻlishi ancha keyin maʼlum boʻldi. Sanoat miqyosida koʻp miqdorda karotin qizil sabzidan (tarkibida 20 mg % gacha karotin bor) va qovoqning yangi toʻq sariq rangli navlaridan (etining tarkibida 16 mg % karotin bor) olinadi.

Tirnoqgul

(murakkabguldoshlar) oilasiga kiradi. Bir yillik, bo'yi 30-50 (ba'zan 60) sm ga etadigan o't o'simlik. Ildizi shoxlangan o'q ildiz. Doyasi qattik, tik o'suvchi, asos qismidan boshlab shoxlangan, qirrali bo'lib, yuqori qismi bezi

tuklar bilan qoplangan. Bargi oddiy, bandli, cho'ziq-teskari tuxumsimon, sertuk, poyada ketma-ket joylashgan. Poyaning yuqori qismidagi barglari bandsiz, tuxumsimon yoki lantsetsimon. Gullari savatchaga to'plangan. Mevasi - pista. Iyun oyidan boshlab, kech kuzgacha gullaydi, mevasi iyuldan boshlab etiladi.

Geografik tarqalishi. Manzarali o'simlik sifatida Moldova, Ukraina, Rossiyaning Ovrupo qismining janubiy tumanlarida hamda Kavkazda, dorivor o'simlik sifatida esa Qrasnodar o'lkasida, Poltava va Moskva viloyatlarida ekiladi.

Mahsulot tayyorlash. Gullar qiyg'os ochilgan vaqtda (savatchaga to'plangan tilsimon gullari gorizontal holda turgan davrda) savatchalar bandsiz qilib qirqib olinadi. Gullarni yil bo'yi 10-20 martagacha yig'ish mumkin. Yig'ilgan mahsulot soya yerda quritiladi.

Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot diametri 5 sm (3—8 sm) bo'lgan gulbandsiz yoki 3 sm dan oshiq bo'lmagan bandli sariq yoki to'q sariq. rangli butun savatchalardan tashkil topgan. Savatchaning o'rama barglari kulrang-yashil tusli, bir-ikki qavat joylashgan bo'lib, tor lansetsimon shaklli va o'tkir uchli. Gulo'ni yassi, biroz botiq va tuksiz. Savatcha chetidagi tilsimon gullari 25-250 ta, 2-3 qator (maxsus navlarida 15 qatorgacha) bo'lib, yuqori qismida 2-3 tishchasi bor. Savatchaning o'rtadagi gullari naychasimon, besh tishli. Mahsulot kuchsiz, yoqimli hidga hamda biroz sho'r va achchiq mazaga ega.

Ishlatilishi. Mahsulotning dorivor preparatlari turli yaralar, kuyganni davolashda, stomatit, angina va tomoq og'riq kasalliklarida, og'iz hamda tomoqni chayqash uchun ishlatiladi, shuningdek gastrit, me'da va o'n ikki barmoq ichakning yara kasalliklari hamda jigar kasalliklarini davolashda qo'llaniladi. Kaleflon preparati me'da va o'n ikki barmoq ichak yara kasalligida yara bitishini tezlatuvchi va yallig'lanishga qarshi vosita sifatida hamda gastritni davolashda

ishlatiladi. Mahsulot ba'zi rak kasalliklarida ishlatiladigan preparatlar tarkibiga ham kiradi.

Vitamin Kga boy dorivor o'simliklar. K vitaminlar guruhi bir qancha birikmalardan (2-metil-1,4-naftoxinon unumlari) iborat bo'lib, gulli o'simliklarda shulardan faqat vitamin K1 uchraydi.

Vitamin K1 fitoxinon, filloxinon, ?-filloxinon (2-metil-fetil-1,4-naftoxinon) sariq rangli, yopishqoq yog'simon modda bo'lib, suvda erimaydi va metil spirtida yomon, benzin, benzol, efir, atseton, yog' va boshqa organik erituvchilarda yaxshi eriydi.

Vitamin K tabiatda keng tarqalgan, asosan o'simliklarning yashil qismida uchraydi. U qon oqishini to'xtatish (qonni ivitish) ta'siriga ega. Shuning uchun tarkibida shu vitamin bo'lgan o'simliklardan tayyorlangan dori turlari, asosan qon oqishini to'xtatuvchi vosita sifatida ishlatiladi.

Makkajo'xori

Makkajo'xori - g'alladoshlar oilasiga kiradi. Bir yillik, bo'yi 1-3 (ba'zan 5) m ga etadigan o't o'simlik. Poyasi tik o'suvchi, silindrsimon, bo'g'inli, ichi g'ovak. Bargi oddiy, keng lantsetsimon-chiziqsimon yoki lantsetsimon bo'lib, poyada qini bilan ketma-ket o'rnashgan. O'simlikbir uyli, gullari bir jinsli. Changchi (otalik) gullari poyaning yukori qismida ro'vakka, urug'chi (onaliq) gullari esa poya qo'ltig'ida so'taga to'plangan. Mevasi - doncha. Avgust-sentabrda gullaydi, mevasi sentabr-oktabrda etiladi.

Geografik tarqalishi. Vatani Janubiy Meksika va Gvatemala. Makkajo'xori ko'p o'stiriladi.

Mahsulot tayyorlash. O'simlik mevasi pishib etilmasdan onalik gulining ustunchasi yig'ib olinadi va soya yerda quritiladi.

Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot uzun, ipsimon, sariq-qo'ng'ir yoki tilla rang sariq-qo'ng'ir tusli onalik gulining ustunchasidan iborat. Ustuncha uzunligi 20 sm, yo'g'onligi 1 mm bo'lib, gulining uchida onalik og'izchasi bor. Mahsulot o'ziga xos kuchsiz hidga ega.

Ishlatilishi. Makkajo'xori o'simligining preparatlari o't haydovchi (xoletsistit, xolangit va gepatit kasalliklarida, o't ajralishi to'xtab qolgan hollarda)

hamda siydik haydovchi (buyrak tosh kasalligida, qovuqda tosh bo'lganda va istisqo kasalligida) hamda qon to'xtatuvchi dori sifatida qo'llaniladi. Dorivor preparatlari. Suyuq ekstrakt.

Jag'-jag' (yer ustki qismi)

Jag'-jag' (achombiti) -karamdoshlar (butguldoshlar) oilasiga kiradi. Bir yillik, bo'yi 20-30 sm (ba'zan 60 sm) ga etadigan o't o'simlik. Poyasi bitta, ba'zan bir nechta, tik o'suvchi, shoxlangan yoki shoxlanmagan. Ildizoldi barglari bandli, cho'ziq lansetsimon

bo'lib, turlicha qirqilgan barg plastinkasiga ega. Poyadagi barglari mayda bo'ladi. Gullari shingilga to'plangan. Mevasi - qo'zoqcha. Aprel oyidan boshlab kuzgacha gullaydi, mevasi iyundan boshlab etiladi.

Geografik tarqalishi. O'zbekistonning barcha hududlarida uchraydi. *Mahsulot tayyorlash.* O'simlik gullashi va mevasi etilishi davrida ildizi bilan sug'urib olinadi. Ildizini ba'zan ildizoldi barglari bilan tashlab yuborib, qolgan qismini soya joyda quritiladi.

Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot poya, barg, gul va xom meva aralashmalaridan iborat. Poyasi siyrak bargli, shoxlanmagan yoki shoxlangan, qirrali, tuksiz yoki tuklar bilan qoplangan, uzunligi 20—50 sm bo'ladi. Ildiz oldi barglari (agar mahsulotda bo'lsa) cho'ziq lansetsimon, band tomoniga qarab torayib boruvchi, kemptik tishsimon qirrali yoki patsimon kesik, ba'zan tekis qirrali bo'ladi. Poyasidagi barglari mayda, lansetsimon, tekis qirrali bo'lib, bandsiz ketma-ket o'rnashgan. Gullari oqimtir rangli, shingilga to'plangan. Kosacha va tojbarglari 4 tadan, otaligi 6 ta, shundan 2 tasi kalta, onalik tuguni 2 honali, yuqoriga joylashgan. Mevasi teskari uchburchak yoki teskari uchburchak - yuraksimon qo'zoqcha. Mevasining uzunligi 5-8 mm, eni 4-5 mm. *Ishlatilishi.* Jag'-jag' o'simligining preparatlari tuqqandan keyin va bachadon kasalliklarida qon oqishini to'xtatish uchun hamda bachadon zaiflashganda uni tonuslovchi vosita sifatida ishlatiladi.

Qoraqiz (ittikanak) (yer ustki qismi)

O'simlikning nomi. Uch bo'lakli qoraqiz (ittikanak) astradoshlar (murakkabguldoshlar) oilasiga kiradi. Bir yillik, bo'yi 15-60 (ba'zan 100) sm ga exadigan o't o'simlik. Poyasi tik o'suvchi, tuksiz yoki siyrak tukli bo'lib, asos qismidan boshlab qarama-qarshi shoxlangan. Bargi oddiy, uch bo'lakka chuqur qirqilgan, bo'lakchalari lantsesimon, arrasimon-tishsimon qirrali, qanotsimon kalta bandi bilan poyada qarama-qarshi o'rnashgan. Gullari savatchaga to'plangan. Mevasi - cho'ziq, teskari tuxumsimon pista. Iyundan sentabr oylarigacha gullaydi, mevasi sentabr oxirlarida etiladi.

Geografik tarqalishi. O'rta Osiyoda keng tarqalgan bo'lib, nam o'tloqlarda, botqoqliklarda, ariq bo'ylarida, begona o't sifatida ekinlar orasida va boshqa yerlarda o'sadi.

Mahsulot tayyorlash. O'simlik gullashi oldida va qisman gullaganida 15 sm gacha uzunlikda qilib yer ustki qismi (poyasining yuqori qismi va yirik barglari) o'rib yoki qo'l bilan yulib olinadi, coya yerda yoki quritgichlarda 35—40°S da quritiladi.

Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot poyaning yuqori qismidan, bargdan va savatchaga to'plangan g'unchalardan yoki gullardan iborat. PoY.ning yuqori qismi ingichka bo'lib, unda mayda, qarama-qarshi o'rnashgan barglari bor. Bargi uch bo'lakka chuqur qirqilgan, uzunligi 15 sm. Barg bo'lakchalari lansesimon shaklli, arrasimon-tishsimon qirrali bo'lib, ularning o'rtadagi bo'lakchasi yon tomondagilariga nisbatan ancha yirik. Savatchalar ikki qavat o'rama barg bilan o'ralgan. Savatchadagi gullarning hammasi naychasimon, gulkosachasi tukka aylanib ketgan, gultojisi naychasimon, 5 tishli, xira sariq rangli. Otaligi 5 ta, onalik tuguni bir xonali, pastga joylashgan. Mahsulot o'ziga xos hidga va lovullatuvchi (iste'mol qilingandan so'ng bir oz o'tgach) achchiq mazaga ega.

Ishlatilishi. Halq tabobatida mahsulotdan tayyorlangan preparatlar shirincha va bolalarda uchraydigan ba'zi diatez kasalliklarida ishlatiladi. Qoraqiz (ittikanak) o'simligi preparatlari tibbiyotda podagra kasalligini davolash uchun hamda siydik haydovchi (toloknyankaning bargi va oqqayin kurtaklari bilan birgalikda) va ter haydovchi, ovqat hazm qilish jarayonini yaxshilovchi dori

sifatida qoʻllaniladi. Shuningdek, mahsulotdan baʼzi teri kasalliklari (ekzema va boshqalar) hamda bolalarning diatez kasalliklarida ishlatiladigan shifobaxsh vannalar tayyorlashda foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston respublikasi prezidentining 2020-yil 26-noyabrdagi PQ-4901-son qarori,
2. И.Э.Акопов «Доривор ўсимликлар ва уларнинг қўлланилиши», Тошкент 2000 й
3. Х.Х.Холматов, А.И.Косимов «Русча-лотинча-ўзбекча доривор ўсимликлар луғати» Т.,1994.
4. С.Холиқов, Ў.Пратов, А.Файзиев «Ўсимликлар аниқлагичи» Т: Ўқитувчи, 1995